

A Százdi alapítólevél helynévi szórványainak szövegbeillesztési eljárásairól*

1. A latin szöveg és a magyar nyelvű szórványok nyelvi kapcsolatának vizsgálata csak újabban kapott jelentősebb figyelmet a szakirodalomban. BENKŐ LORÁND (1995, 2003: 68–80) nyomán HOFFMANN ISTVÁN vonta elsőként módszeres vizsgálat alá a magyar szórványok közvetlen latin szövegkörnyezetét, s elemezte azok latin szövegbe történő beillesztésének módjait (2004). Jellegetes szövegbeillesztési formákként az alábbiakat határozta meg (az itt említett példák a Tihanyi alapítólevélből valók): 1. megnevezőszós szerkezetben álló nevek: 1055: in loco qui uulgo dicitur *tichon*, 2. latin földrajzi köznévkörnyezetében felbukkanó nevek: 1055: ab eodem lacu *bolatin*, 3. latin prepozícióval szereplő nevek: 1055: ad *aruk fee*, 4. magyar nyelvi eszközökkel (pl. határozóraggal, névutóval) beillesztett nevek: 1055: *eri iturea*, 5. szerkezeti utalás nélküli formák: 1055: inde *uluues megaia*, 6. latinul, illetve latinizáló formában megjelenő nevek: 1055: *thelena* (HOFFMANN 2004: 38–50, 2010: 216–217).

Az utóbbi években HOFFMANN ISTVÁN mellett SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009, 2010b, 2010c, 2014: 82–93) és SZŐKE MELINDA (2013, 2015a: 120–148) elemezte alaposan a magyar nyelvű szórványok latin szövegkörnyezetét, és foglalkozott részletesen a beillesztés kérdésével is. SZENTGYÖRGYI RUDOLF beillesztésnek csupán a morfológiai, illetve a morfológiai természetű eszközökkel megvalósuló szövegbe szerkesztési eljárásokat tartja, s ezeket két típusba sorolja: „szabályos” (azaz latin nyelvi eszközöket felhasználó) és „szabálytalan” (azaz magyar, illetve vegyes morfológiai eszközöket felhasználó) beillesztési eljárásokat különítve el. Ennek megfelelően a latinositást például — a részfordítás, az alkalmi nevek, a körülírások, a közszoói említések, a nem fogalomjelölő lexémákkal való helyettesítések, illetve a helyek tényleges nevének használata mellett — a beillesztést megelőző névválasztási eljárások egyik típusaként veszi számba (2009: 64–65, 2010c: 36–42, 2014: 82–93). E felfogás értelmében a nevek latin képzővel való ellátása és latin szövegekként való azonosítása még nem tekinthető beillesztési eljárásnak, azt csak a megfelelő esetrag használata biztosítja (SZENTGYÖRGYI 2014: 88). SZŐKE MELINDA ugyanakkor úgy véli — mivel a szöveg

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

létrehozásának fázisai nem minden esetben választhatók szét egyértelműen —, hogy érdemes számolni egy átmeneti, a névválasztás és a beillesztés módjai között elhelyezkedő kategóriával is, amelybe már a latinosság és a részfordítás is besorolható. Véleménye szerint „ezeknek közös jellemzője ugyanis az, hogy a magyar név egészében vagy részletében való lefordítása, latin képzővel történő ellátása vagy szóvégének latinként azonosítása nem jelez általános névhasználatot, hanem csupán alkalmi variánsok, azokat azért hozza létre (és nem választja) a lejegyző, hogy latinul ragozhatóságuk révén jól illeszkedjenek a latin mondat szerkezetébe” (2015b: 216). SZŐKE MELINDA egyébiránt a HOFFMANN-féle szövegbeillesztési eljárásokat alapul véve s azt továbbgondolva mutatta be részletesen a Garamszentbenedeki alapítólevél jellegzetes szövegbeillesztési módozatait, elsősorban a latinizáló névhasználatára helyezve a hangsúlyokat (2015a: 120–148).

Írásomban a nyelv- és névtörténeti kutatásoknak ehhez az irányvonalához kívánok én magam is csatlakozni azáltal, hogy az 1067/1267-es datálású interpolált Százdi alapítólevél latin oklevélszövegének és magyar nyelvű helynévi szórványainak a nyelvi kapcsolatát vizsgálom. Az ilyen típusú vizsgálatok során képet kaphatunk az oklevelek latin nyelvhasználatáról, valamint az elemzés lényeges adalékokkal járulhat hozzá a magyar nyelvű szórványok morfológiai alakjának a megítéléséhez és az írásbeli formák mögött húzódó korabeli beszélt nyelvi alakok feltárásához is (vö. HOFFMANN 2010: 215).

2. A Százdi alapítólevél helyneveinek szövegbeillesztési eljárásait vizsgálva mindenképpen figyelembe kell vennünk a nyelvemlék interpolált jellegét, vagyis azt a körülményt, hogy a 11. században keletkezett oklevél utólagos, 13. századi betoldásokat is tartalmaz.¹ A továbbiakban ezért az oklevél kapcsán két kronológiai síkkal számolok. A 11. századi, eredeti oklevél 51 helynévi szórványt tartalmaz, a 13. századi interpoláció során további 22 elem került bele különféle betoldások révén az alapítólevélbe, ezáltal pedig az interpolált oklevélben összességében 73 magyar helynevet találunk.² Az interpolált részeket GYÖRFFY GYÖRGY nyomán különítem el (DHA. 1: 182–183). A szövegbeillesztési módokat illetően pedig a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott tipológiát követem.

2.1. A magyar névforma a megnevezőszós szerkezetben való említés során lényegében idézetszerűvé, metanyelvi jellegűvé válik, s ez gyakran nagyobb nyomtatékot, kiemelt szerepet biztosít a használatának (vö. HOFFMANN 2006: 143). E szerkezet főtagja mindig olyan latin földrajzi köznévi (*villa*, *predium*, *rivulus* stb.), amely azt jelzi, hogy milyen típusú helyet jelöl az elnevezés. Előfordulhat,

¹ A Százdi alapítólevél hitelességének kérdéséről egy másik írásomban részletesen is szóltam (KOVÁCS É. 2016).

² A helynévi szórványok számának a meghatározásakor az ismétlődő előfordulásokat (a *Tisza* négy, a *Bodrog*, *Szabolcs*, *Százdi*, *Szihalom*, *Hortobágy*, illetve a *G(y)erü*, *Nagy-örém*, *Bás(i)* helynevek két-két alkalommal történő említését) is figyelembe vettem.

hogy ez a köznévfő csupán általánosságban utal arra, hogy valamiféle helyről (*locus*) van szó. A főtaghoz vonatkozó kötőszóval kapcsolódik a megfelelő megnevezőszót tartalmazó mellékmondat, amelyben többnyire passzív formájú igei állítmány (*dicitur, nominatur* stb.) áll, előfordul azonban olykor az is, hogy a mellékmondatot passzív igeneves szerkezet helyettesíti (*dictus, cognominatus* stb.). A magyar nyelvi elem az igei természetű megnevezőszóhoz kapcsolódik (HOFFMANN 2004: 40).

A Százdi alapítólevél 11. századi, valamint 13. századi kronológiai rétegében szinte azonos arányban találunk megnevezőszós, mondatértékű vagy anélküli szerkezeteket. Az eredeti oklevélszöveg 10%-ban, az interpolátum szövege pedig 9%-ban alkalmazza ezt a beillesztési megoldást: a 11. századi szövegben: „monasterium [...], quod dicitur *Zazty*” (DHA. 1: 183), „predium, quod vocatur *Bubath*” (DHA. 1: 184), „in villa, qui dicitur *Ceda*” (DHA. 1: 184), valamint „ad rivulum nomine *Egur*”³ (DHA. 1: 183), „silvam nomine *Nogkerekü*” (DHA. 1: 184); a 13. századi szövegben: „in eadem villa, que dicitur *Dusnuky*” (DHA. 1: 185) és az „in loco *Nogewrem* vocato” (DHA. 1: 184). A 11. és a 13. század más okleveleivel összemérve az itt tapasztalható arányokat, azt találjuk, hogy mind az 1055. évi Tihanyi alapítólevélben (16%), mind a Garamszentbenedeki oklevél (1075/+1124/+1217) 11. századi (21,5%), valamint 13. századi (15%) kronológiai rétegében nagyobb arányban találkozunk ezzel a szerkesztési móddal, az 1211-es Tihanyi összeírásban (24,5%) pedig még jelentősebb arányt képvisel ez a beillesztési eljárás. Néhány példát ezekből a forrásokból is érdemes felidézni: 1055: „in loco qui uulgo dicitur *tichon*”, „uilla, que uocatur *gamas*” (HOFFMANN 2010: 216); 1075/+1124/+1217: „flumen, quod vocatur *Gran*”, „villa, que vocatur *Pagran*” (SZŐKE 2015a: 44, 45); 1211: „ad monticulum, qui vocatur *Cuest*”, „in loco, qui dicitur *Bureuohul*” (KOVÁCS É. 2015: 194).

HOFFMANN ISTVÁN arra is rámutat, hogy az egyes beillesztési formák használatát befolyásoló határozott szabályokat nemigen kereshetünk, ám bizonyos esetekben mégis megfigyelhető egyfajta következetesség. A megnevezőszós, mondatértékű vagy anélküli szerkezetek esetében a következő jellegzetességeket tapasztalhatjuk ki: 1. a szerkezetbe foglalás tartalmi kiemeléssel is együtt jár, 2. az oklevélben ugyanaz a név jórészt egyszer, az első előfordulásakor szerepel szerkezetben, 3. többnyire a kevésbé ismert nevek mellett áll megnevezőszó, 4. a név lexikális tartalma és a megjelölt hely latin földrajzi köznévvvel kifejezett jellege között fellépő ellentmondás kiküszöbölésére is alkalmazható ez a szerkesztési mód (HOFFMANN 2004: 40–41). Az első három sajátosság a Százdi alapítólevélben is megfigyelhető, a negyedikre az oklevélből nem tudunk példát idézni.

³ SZŐKE MELINDÁHOZ HASONLÓAN (2015a: 129–130) AZ ÚN. *nomine*-S SZERKEZETEKET SZINTÉN E BEILLESZTÉSI ELJÁRÁSBA TARTOZÓNAK TEKINTEM.

Mivel „a kitüntetett nyelvi helyzet gyakran együtt jár az oklevélben tartalmi szempontból is kiemelt szerepet játszó hely nevének a megemlítésével” (HOFFMANN 2004: 40), érthető, hogy az újonnan alapított százdi apátság első, kiemelt jelentőségű említése megnevezőszerű szerkezettel történik: „monasterium [...], quod dicitur *Zazty*” (DHA. 1: 183). Az apátság nevének második, ám még ugyanabban a mondatban való előfordulása viszont szerkezetes forma nélkül szerepel: „ad supradictum *Zazty*” (DHA. 1: 183), amely mellett egy visszautaló lexéma (*supradictum* ’fentebb mondott’) is található. Hasonló megoldást figyelhetünk meg például a Tihanyi alapítólevélben is: „Locus est alius, qui dicitur *Huluoodi*, procedens ab eodem lacu, qui totus ibi apendet et ab *eodem Huluoodi*” (SZENTGYÖRGYI 2010a: 24). A Százdi oklevélben a 22 adományozott birtokból három nevének megnevezőszerű szerkezetbe foglalásával is találkozunk: pl. „in villa, qui dicitur *Ceda*” stb. (DHA. 1: 184). Az ún. *nomine*-s szerkezeteket pedig minden esetben a határleírásokban szereplő, kevésbé ismert mikrotoponimák nevei mellett találjuk meg: „silvam nomine *Nogkereku*”, „in loco *Nogewrem* vocato” stb. (DHA. 1: 184).

2.2. A latin földrajzi köznév + magyar helynév típusú névelőfordulások meglehetősen gyakoriak az oklevelekben: nemcsak az itt tárgyalt Százdi alapítólevélben, de például a Garamszentbenedeki oklevélben (a 11. századi eredeti oklevélben 35%, a 13. századi interpolált részében 53,5%)⁴ és a Tihanyi összeírásban is (48%) ez minősül messze a legtipikusabb beillesztési eljárásnak. Ez a struktúra értelmileg ugyanazt fejezi ki, mint amit a nyelvílleg bonyolultabb, körülíró jellegű megnevezőszerű szerkezetek tükröznek, így akár azok elliptikus változatának is tarthatjuk őket (vö. HOFFMANN 2004: 39–41, 2010: 216). A Százdi oklevél 11. században keletkezett részében rendkívül magas arányban (58,5%) láthatjuk ezeket az oklevélírói gyakorlatban általában is leginkább alkalmazott beillesztési eljárásokat: „ad molendinum *Geru*” (DHA. 1: 183), „terre *Fonsol*”, „cum villa *Solu*” (DHA. 1: 184), „predium *Suruk*”, „predium *Zekeres*”, „predium *Scegholm*” stb. (DHA. 1: 185). Az alapítólevél utólagosan betoldott 22 helynévi szórványának beillesztési megoldásai között szintén ez a struktúra a legtipikusabb (45,5%): pl. „terram *Wensellew*”, „terram *Wense*”, „cum piscina *Tyccha*” stb. (DHA. 1. 184). Nagy számban idézhetünk példákat erre a beillesztési módozatra a korszak más okleveleiből is: pl. 1075/+1124/+1217: „terre *Sceullew*”, „fluvii *Gran*”, „in villa *Ludan*” stb. (SZŐKE 2015a: 44, 45); 1211: „in villa *Eurmenes*”, „in villa *Udori*”, „ad stagnum *Colon*”, „in predio *Mortua*” stb. (KOVÁCS É. 2015: 194). Feltűnő

⁴ Ebben a rendkívüli magas előfordulási arányban azonban szerepet játszik az is, hogy az oklevélíró hosszú listákat adva felsorolja a Tisza körüli halastavakat (vö. SZŐKE 2015a: 46, 48). Ezekben az esetekben (19 helynévre vonatkozóan) tisztában vagyunk a helyek fajtájával, a latin földrajzi köznévvé (*piscina*) ugyanis megnevezi azt, ez az elem azonban — érthető módon — csupán a felsorolás előtt egyetlen alkalommal szerepel (de valamennyi névre vonatkozóan).

viszont az is, hogy a Tihanyi alapítólevélben alig 6%-os ennek a beillesztési eljárásnak a gyakorisága (HOFFMANN 2010: 216): pl. „ab eodem lacu *bolatin*”, „lacum *segisti*” stb. A fenti adatok — noha statisztikai értelemben vett gyakoriságról az adatok kis száma miatt nem beszélhetünk — igazolni látszanak HOFFMANN megállapítását, melyet a tihanyi oklevelek kapcsán fogalmazott meg, hogy tudniillik a szövegezési eljárás „elterjedéséhez megfelelő időre volt szükség” (i. h.).

A Százdi oklevélben — birtokok adományozásáról lévén szó — a birtokoknak van kiemelt szerepük, ennek megfelelően az ebbe a fogalomkörbe tartozó földrajzi köznevek fordulnak elő a leggyakrabban a magyar nyelvű helynévi szórványok előtt: túlnyomó többségben a *predium* földrajzi köznévi áll ebben a szerepben, kisebb arányban pedig a *terra* és a *villa* fajtajelölő szó.

A latin földrajzi köznevek kíséretében felbukkanó magyar helynévi szórványok között a magyar kétrészes nevek névszerkezetének megfelelő (ám a latin alapszöveg szempontjából szokatlan) magyar név + latin földrajzi köznévi sorrendűek is előfordulnak. A Százdi alapítólevélben két, esetleg három esetben (3–4%) figyelhetjük meg ezt a szerkezetet: „ad eiusdem *Geru* agrum” (DHA. 1: 183), „ad predictum *Basi* acervum” (DHA. 1: 184). Igen feltűnő, hogy mindkét itt említett esetben e helyek második említése történik fordított szórenddel. Az itteni *Geru* előtt közvetlenül „ad molendinum *Geru*” szerepel, azaz a magyar név más latin földrajzi köznévi mellett áll. A fordított szórendet látva esetleg fölvehetnénk azt a lehetőséget is, hogy a földrajzi köznévi része lehetett a magyar névnek, csak latinra fordították, azaz az ilyen szerkezetű nevek mögött esetleg földrajzi köznévi utótagú kétrészes magyar névszerkezet is rejtőzhet: itt tehát esetleg **Geru*-malom, **Geru*-mező⁵ típusú nevek is húzódnak az oklevélbeli említés mögött. Sajátos problémát jelent az „ad eiusdem *Saar* caput” (DHA. 1: 183) szórvány helyzete, ugyanis ez a csaknem közvetlenül előtte álló „ad *Sartue*” említésre utal vissza: ugyanannak a *Sár* víznek a tövéről van szó tehát, amelynek a fejét emlegeti a második előfordulás. Csakhogy ez a 'Sár feje' értelmű szerkezet az általános oklevélírói gyakorlat szerint „ad caput eiusdem *Saar*” formában kellene, hogy szerepeljen. Az itteni „*Saar* caput” alapján nem minden alap nélkül gondolhatunk ezért arra, hogy itt egy *Sár-fő* név részfordításával állunk szemben, azaz a határleírás a *Sár* nevű hely tövét és fejét is megnevezi. SZENTGYÖRGYI RUDOLF az alkalmi névalkotás esetei közé sorolja az olyan kétnyelvű szerkezeteket, amelyekben anyanyelvi hatásra magyaros szórend érvényesül (vö. 1055: *kangrez uiam*, SZENTGYÖRGYI 2010c: 42).

A forrásokban a latin földrajzi köznévi meglétét vagy hiányát befolyásolhatja az ugyanazon névforma ismételt előfordulása is (vö. HOFFMANN 2004: 46–47), a Százdi alapítólevélben azonban ilyesféle tendenciát — tekintve az ismétlődő előfordulások kis számát — nem figyelhetünk meg. Erről az esetlegességről ír HOFF-

⁵ Az előtag olvasati lehetőségeinek taglalásától itt most eltekintek.

MANN ISTVÁN is a magyar szórványok közvetlen latin szövegkörnyezetét elemző tanulmányában: „ismétlődő névelőfordulás befolyásolhatja ugyan a latin földrajzi köznévk megjelenését vagy elhagyását, de a jelenség nem tűnik fel olyan rendszerességgel, és nem mutat olyan határozott formai azonosságokat sem, hogy ezek mögött valamiféle tudatos törekvést és ebből következő szabályszerűséget keressünk; e formai megoldások változtatása inkább csak a szöveg stílusának élénkítését, az ismétlések által szükségképpen előidézett monotonia bizonyos fokú kiküszöbölését szolgálhatta” (2004: 46–47). A latinul megjelenő, valamint a latinizáló nevek előtt az 1067/1267-es oklevélben is jórészt elmarad a hely fajtájára utaló latin földrajzi köznévk, vö. pl. „iuxta *Ticiam*”, „transit *Ticiam*”, „in *Danubio*” (DHA. 1: 184–185), mint ahogyan a Garamszentbenedeki oklevél legtöbb latinizáló vízneve előtt sem találjuk ott a latin fajtajelölő szót, pl. 1075/+1124/+1217: „prope *Danubium*”, „ex alia vero parte *Grane*” stb. (SZÖKE 2015a: 137, 163, 169).

2.3. A latin prepozíció + magyar névk szerkesztésmód szintén a kedveltebb szövegbeillesztési eljárások közé tartozik. A Százdi alapítólevél 11. századi részében 23,5%-ban áll latin prepozíció a beillesztett magyar elemek mellett, az oklevél interpolált részében viszont magasabb arányban (32%) alkalmazza az oklevél lejegyzője ezt a beillesztési eljárást; vö. pl. „ad *Arukscegui*”, „in *Scenholm*” (DHA. 1: 183), „cum *Chordy*”, „ad *Chegen*”, „ad *Rakamoz*”, „in *Bekech*” stb. (DHA. 1: 184). A Tihanyi alapítólevélben ez az eljárás mutatkozik a leggyakrabbnak (57%, HOFFMANN 2010: 217): pl. „super *balatin*”, „ad *zakadat*”, „ad *úrsa*” (SZENTGYÖRGYI 2010a: 23, 24); míg a Garamszentbenedeki alapítólevélben és a Tihanyi összeírásban ilyen módon a nevek mintegy 1/4-ét rögzítette az oklevél megszövegezője: pl. 1075/+1124/+1217: „super *Sitoua*”, „in *Kestelci*”, „in *Camarun*” (SZÖKE 2015a: 45); 1211: „iuxta *Balatin*”, „ultra *Bocon*”, „ad *Aroczege*” (KOVÁCS É. 2015: 195). A Százdi alapítólevélben birtoknevek és határrésznevek előtt egyaránt előfordul latin prepozíció.

2.4. Szerkezeti utalás nélkül beillesztett formák szintén szerepelnek az itt tárgyalt forrásban, noha nem túl nagy számban. A Százdi alapítólevél 11. századi kronológiai rétegében 8%-ban áll a magyar helynévk szórvány önállóan, mindenféle beillesztés nélkül, s a 13. századi interpoláció alkalmával szintén csekély számú, mindössze három helynévk került be ezzel a megoldással az oklevélbe: „ibi *Tiza*”, „dum *Tyza*”, „et *Budrug*” (DHA. 1: 184). Úgy tűnik, hogy a korai oklevelekben ez az eljárás valamivel nagyobb (de még így is csekély) arányban jelentkezik, mint a 13. századi forrásokban; vö. pl. 1055: „inde *uluues megaia*”, „inde *aruk tue*” stb. (7%, vö. HOFFMANN 2010: 217); 1075 (12%): „item *Cunutou*”, „deinde *Zecu*”, „et *Fizeg*” stb. (SZÖKE 2015a: 47, 48, 49); 1075/+1124/+1217 (10%): „ipsa *Sitoua*”, „parte *Tize*” stb. (SZÖKE 2015a: 44, 46); 1211: „idem *Mortua*”, „dividensque *Taluius*” stb. (2,5%, vö. KOVÁCS É. 2015: 195).

2.5. A magyar nyelvi eszközökkel való beillesztéssel a Százdi alapítólevél rögzítője nem élt. A magyar névutóval, illetve határozóraggal történő beillesztési megoldással — az itt figyelembe vett források közül — csupán a Tihanyi alapítólevélben (14%, HOFFMANN 2010: 217) és a Garamszentbenedeki alapítólevél eredeti szövegrészében (3%) találkozunk. A Tihanyi alapítólevélben a *reá* névutó szerepel ebben a szerepben, jelezve a megfogalmazója küzdelmét a két nyelv közötti váltással; vö. pl. *eri iturea, ohut cutarea, nogu azah fehe rea* (SZENTGYÖRGYI 2010a: 26). A Garamszentbenedeki alapítólevélben pedig a hol? kérdésre felelő helyhatározóragos formák bukkannak fel: „in loco, qui dicitur *Wage-tuin*”, „in *Sitouatuin*” (SZŐKE 2015a: 133–134).

3. HOFFMANN ISTVÁN és SZŐKE MELINDA az oklevelek latinul, illetve latinizáló formában megjelenő neveit ugyancsak a beillesztés egyik formájának tekinti. A latin, illetve a latinizáló névhasználat eseteihez a következő névformákat sorolják: 1. a hangalak vagy a morfológiai szerkezet módosításával alkotott formák: pl. a *Várad* név *Waradinum, Waradiensis* alakjai (Gy. 1: 682–683); 2. a magyar nevek szóvégeinek latin szóvégekként való azonosítása: pl. a *Zsitva* folyó nevének az *a*-ra végződő első deklinációs nevek mintájára történő ragozása: 1229: per *Sythuam* (Gy. 1: 476); 3. a nevek részfordítása: pl. 1075/+1124/+1217: iuxta aquam *maioris Alpar* (DHA. 1: 216); 4. a magyar nevek lefordításával létrejött latin nevek: pl. a *Fekete-erdő* névformát rögzítő 1255: iuxta *nigram silvam* (Gy. 1: 98); 5. latin névmegfelelők használata: pl. a *Danubius* (DHA. 1: 217) névalak a *Duna* latin nevéként (vö. HOFFMANN 2004: 15–38, SZŐKE 2015a: 125–148).

Az alábbiakban azt mutatom be, hogy a Százdi alapítólevélben a latinizálásnak milyen típusaival találkozunk.

A középkori okleveles gyakorlatban teljesen általános volt az az eljárás, hogy a vármegyék, a megyeszékhelyek és a fontosabb várak, városok neveit latinul vagy latinizáló formában tüntették fel, pl. *Bachiensibus, Agriensem, Vesprimiensis* stb. (vö. HOFFMANN 2004: 24–25). A Százdi alapítólevélben szintén feltűnik *Bi-har* megye latin melléknévképzős *Byhoriensis* alakja (DHA. 1: 184), amely egyúttal a vármegye első említésének tekinthető. A nevek morfológiai szerkezetének módosításával létrejött latinos formák szép számmal előfordulnak a Garamszentbenedeki alapítólevélben és a Tihanyi összeírásban is; vö. pl. 1075/+1124/+1217: *Cernigradensium, Wacensis* stb. (SZŐKE 2015a: 47, 127); 1211: *Bychoriensem, Musuniensi, Posoniensem* stb. (KOVÁCS É. 2015: 195–196).

A magyarországi latin nyelvű okleveleknek az is jellegetes sajátossága, hogy a nagyobb folyók elnevezései igen gyakran szintén latin nyelven fordulnak elő bennük. A Kárpát-medence legnagyobb folyójának, a *Duná*-nak a neve a Százdi alapítólevélben egyszer szerepel az egykori Pest megyei Gubacs birtok említésekor: „in *Danobio*” (DHA. 1: 185). A Tisza nevét szintén latin formában találjuk meg több ízben is: „iuxta *Ticiam*” (DHA. 1: 184), „transit *Ticiam*” (DHA. 1:

184), „a *Ticia*” (DHA. 1: 185). Az Európában széles körben ismert folyónevek (pl. a *Duna, Tisza, Dráva, Száva, Rába, Maros, Temes, Körös* stb.) latin névformáinak használatát nemcsak a korabeli oklevélírás általános szabályai, azaz egyfajta norma írhatta elő, de az oklevélírók azért is alkalmazták szívesen e latin alakokat, mivel ezek a latin mondat szerkezetbe szabályszerű deklinálhatóságuk révén igen könnyen beépíthetők voltak (vö. BENKŐ 1995: 404–406, HOFFMANN 2004: 17).

A Százdi alapítólevélben egyetlen vegyes nyelvű névforma is felbukkan: „ad angulum *parve Egur*” (DHA. 1: 183), amely a latin *parvus* ’kis, kicsiny’ jelentésű melléknévnek és az *Eger* víznévnek a minőségjelzős összetétele, s valószínűleg víznévi szerepben az *Eger* (ad rivulum nomine *Egur*, DHA. 1: 183) egyik ágát jelölhette. A jelzővel alakult másodlagos vízneveket az oklevelek írói gyakran vegyes nyelvi formában szerepeltetik: *Mortua Voyos*, de *maiori Kukullu* et de *minori Kukullu* stb. (HOFFMANN 2004: 18). A latin jelző + magyar főtag szerkezetű vegyes nyelvi formákat a Garamszentbenedeki oklevélben szintén megtaláljuk: „iuxta *magnam Zecum*”, „iuxta aquam *maioris Alpar*” (SZÖKE 2015a: 140).

Szólnunk kell továbbá a Százdi alapítólevél három latinul adathozható helymegjelöléséről is, amelyek Szürnyeg birtok leírásában fordulnak elő: „ad villam *Cosme*”, „a *villa Petri*”, „ad *agrum Petri*” (DHA. 1: 184). E latin szerkezetek pontos magyar nyelvi megfelelőjét igen nehéz egyértelműen meghatározni, noha ennek nem csekély jelentősége lehet. Erre a körülményre utalt BENKŐ LORÁND is akkor, amikor egyik írásában így nyilatkozott: „Hogy például egy genitivusos *villa Petri* vagy »nominativusos« *villa Petur* szerkezet mögött magyar *Péter, Pető, Petri, Péterfalva, Petőfalva* stb. vagy éppen *Petrovac, Petrovce, Petrovo selo, Petersdorf, Petrești* stb. névformák állanak-e, az a helynévi érték szempontjából éppen nem mindegy, bármelyik típusfajtnak lehet más-más következménye a települési időre, birtoklásra, nyelvi és etnikai jellegre stb. nézve.” (1998: 115). Ha az ilyen szerkezetekkel összefüggésben nem ismerünk későbbi előfordulásokat, köztük magyar nyelvű megfelelőket, akkor „a név egyértelmű, pontos rekonstruálására nem sok esélyünk van” (HOFFMANN 2004: 36). Az itt említett szerkezetek későbbi esetleges helynévi előfordulásait nem ismerjük a kérdéses helyen. E körülmény és a fenti megjelölések nyelvi alakja alapján leginkább azt gyaníthatjuk, hogy a tulajdonnévvel megnevezett személyek birtokában levő helyeket jelölhették meg ilyen módon, pl. ’Kozma (nevű személy) faluja’ stb., helyneveket talán kevesebb eséllyel kereshetünk mögöttük.

A Százdi alapítólevélben további két hasonló, talán magyar névformát rejtő latin szerkezetet is találunk: „ad *puteum Bissenorum*” (DHA. 1: 183), illetve „ad *sepulturas Bissenorum*” (DHA. 1: 183), ám ezek közszói vagy tulajdonnévi jellege nem ítéhető meg egyértelműen. A *besenyő* népnév és a *kút* (*puteus*) földrajzi köznévi összekapcsolásával létrejött latin szerkezet mögött ugyanis állhat magyar

helynév, de közsői körülírás is: mindkét esetben az e népcsoport által használt természetes forrás vagy ásott vízvételi hely megjelöléseként szerepelhet a struktúra. Amennyiben magyar helynevet rögzített a latin szerkezet, az kétféleképpen rekonstruálható grammatikailag: a jelöletlen *Besenyő-kút*, valamint a birtokos személyjeles *Besenyő kútja* alakban. A *kút* földrajzi köznévvon mellett igen ritkán szereplő népnévi előtag állhatott továbbá egyes és többes számban egyaránt, bár egyes számú alakja talán valószínűbb (vö. *Besenyő kuta*, Esztergom megye, HA. 2: 41). Ugyanezen népnév és a latin *sepultura* 'eltemetés, sírbatétel' (GYÖRKÖSY 1984: 508) jelentésű főnév többes szám accusativusi alakjának az összekapcsolásával létrejött latin szerkezet mögött jó eséllyel a hely körülírására (a besenyők sírhelyeinek, sírhalmainak a megjelölésére) gyanakodhatunk. Az oklevelekben egyébként nem ritkán találkozhatunk sírok, sírhelyek említéseivel, ezek olykor latinul (vö. 1086: *per sepulchrum puelle*, DHA. 1: 252), máskor pedig magyarul (vö. 1055: *lean syher*, HOFFMANN 2010: 155) állnak.

4. Ahogyan fentebb láthattuk, a Százdi alapítólevél szövegbeillesztési eljárásai — a két kronológiai síknak megfelelően — mind a 11., mind pedig a 13. századi oklevelekkel mutatnak hasonlóságot. Az alapítólevélben a fent tárgyalt szövegbeillesztési megoldások — a megnevezőszós szerkezetek és a szerkezeti utalás nélküli formák kivételével — igen hasonló arányban fordulnak elő. Egészében a Százdi alapítólevél helynévi szórványainak beillesztési módjai között a latin földrajzi köznévvon + magyar szórvány struktúra a legtipikusabb, míg a legkevésbé használt megoldás a megnevezőszós szerkezettel történő beillesztés. Az alapítólevélben a latin és a latinizáló névhasználat — jól illeszkedve a középkori források gyakorlatához — elsősorban a vármegyék és a víznevek körében jellemző.

Irodalom

- BENKŐ LORÁND 1995. Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *Magyar Nyelv* 91: 402–411.
- BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BENKŐ LORÁND 2003. *Beszélnék a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- DHA. = GYÖRFFY GYÖRGY szerk. 1992. *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–1998. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRKÖSY ALAJOS 1984. *Latin–magyar szótár*. Nyolcadik kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HA. 1–3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1997, 1999, 2012. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. I. Abauj–Csongrád vármegye*.

2. Doboka–Győr vármegye. 3. Heves–Küküllő vármegye. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1*: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2006. Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi alapítólevélben. In: GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ szerk., *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. Szeged, SZEK Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 142–147.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KOVÁCS ÉVA 2016. A Százdi alapítólevél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről. *Névtani Értesítő 38*: 143–156.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2009. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél két nyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv 105*: 62–68.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. A Tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó. 21–41.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN–HEGEDŰS ATTILA szerk. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. Piliscsaba, PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 71–86.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010c. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5*: 33–45.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2013. A latin szöveg és helynévi szórvány kapcsolata. Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9*: 57–76.
- SZŐKE MELINDA 2015a. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- SZŐKE MELINDA 2015b. Szentgyörgyi Rudolf, A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása [Ismertetés]. *Magyar Nyelvjárások 53*: 211–218.